

Bidrag till lagläsaren Anders Torkelssons i Pixbo släktkrets

Överhetspersoner och undersåtar i de västgötska utlanden

Tjänstemannasläkten Pihl och handelssläkten Bånge

Henrik Karlsson 2022

Innehåll

- A Inledning, källor, lokal administration
- B Studier i lagläsaren Anders Torkelssons släktkrets
- C Gudmund i Landvetter
- D Gudmund i Livered
- E Måns skrivare
- F Underfogden Måns Andersson
- G Pihl
- H Befallningsmannen Jöns Hansson
- I Göteborg och dess föregångare
- J Bånge
- K Strömner
- L Källor och förkortningar

Inledning

I samband med en förfrågan om en gård i Fässbergs socken gick jag igenom Askims härads domböcker, skattelängder och länsräkenskaper en gång till, vilka jag hade läst inför mitt verk om Styrso socken¹. Då upptäckte jag att den här släkten var ofullständigt utforskad och via nätet tillförts flera felaktigheter (ibland rena påhitt). Genom min fullständiga genomgång av källorna har jag fått en ökad säkerhet i tolkningen och en möjlighet att komplettera flera generationer av denna släkt i den övre medelklassen och lyfta fram de här personerna. Men som alltid vid släktforskning uppkommer nya frågor som inte alltid kan besvaras. Det följande är vad jag kunnat få fram och fått ihop. Någonstans måste man sätta en gräns. Jag har försökt ordna mitt material så överskådligt som möjligt. Jag har varit noggrann med källangivelser och distinktion mellan säkra fakta och spekulationer. Min förhoppning är att detta skall kunna ge nya fakta och tankar för andra forskare i de här släkterna: detta är vad jag funnit i samtliga bevarade och tillgängliga källor; arbeta vidare och gör det bästa av det! Om något vekar otydligt går det naturligtvis att höra av sig (not 1).

Anders Torkelsson var lagläsare, vilket i praktiken var detsamma som häradshövding. Han var det i ett stort område, Älvsborgs och Dalslands län, och hans karriär sträckte sig över en ovanligt lång tid, 40 år. Anders Torkelsson måste ha varit en särdeles duglig person och genom sin kunskap om alla häraderna haft unika möjligheter att sköta sitt ämbete till överhetens och allmänhetens belåtenhet. Han är väl värd en noggrann biografi och genealogi.

Under arbetes gång har det framkommit mycket om de olika tjänstemännens benämningar och arbetsuppgifter som inte varit allmänt känt och som kan vara till hjälp vid läsningen av de gamla källorna. Här följer närmast en genomgång av källmaterialet och en redogörelse för vad jag under min forskning² funnit om de här tjänstemännen och hur de arbetade tillsammans i tingsrätten. Så

---

¹ Nås via oosf.se.

² Ställvis kompletterat enligt källförteckningen.

följer utredningen om Anders Torkelsson och en sammanställning av de olika familjerna i Anders Torkelssons krets. Jag använder mest normaliserad stavning av person- och ortnamn. Noterna har delvis blivit mycket omfattande, till men för överskådligheten och layouten men bilagor i stället för noter hade medfört andra nackdelar. Bildmaterialet gör inget anspråk på fullständighet.

Källor³

De som forskar i de svenska områdena av Västkusten är jämfört med de dansk-norska mycket mer gynnade av bevarade källor. Genom dem kan man finna uppgifter om samhällsorganisation, folkliv och personer ända ner till Gustaf Vasas tid! Det mesta jag skriver här utgår från Askims härad men har kommit att omfatta en stor del av övriga Västergötland, inte minst Göteborgs stads föregångare Nya Lödöse (ofta förkortat Nylöse), och i viss mån Värmland. Den här källgenomgången avser också att förmedla den kunskap jag fått genom forskning och litteraturstudier till andra forskare för att själva hitta till de lite ovanligare källorna och lära sig tolka dem.

Man börjar oftast genealogisk forskning med *kyrkböcker*. Här är vi i fråga om Askims härad gynnade i form av en bevarad räkenskapsbok från och med 1577 (om än med vissa luckor). Kollektmedel och uppgifter om testamenten vid dödsfall är värdefulla, liksom att de myndighetspersoner som utreds här ofta hade en framträdande ställning även inom kyrkans administration.

Mantalslängder (mtl) är oerhört betydelsefulla, ja helt oundgängliga. Mycket kan sägas om dem, och det har jag skrivit om i andra sammanhang. Låt mig bara säga följande: de är personlängder och därigenom utförligare och säkrare än jordeböckerna. Ofta sägs de här längderna börja 1642 som kvarntullslängder. Men här finns sådana mtl redan från och med 1637⁴. Från tiden före denna period har vi dessutom ett antal mtl av samma typ som 1642, vilket tycks ha undgått andra forskare. Främst gäller det 1606 som på alla sätt är upplagd som 1642⁵! Mellan 1620 och 1640 finns bevarade boskapslängder (bl) som kompletterar mtl. Förutom egentliga mtl finns flera liknande personlängder bevarade. Således kommer vi med olika personlängder ända ner till 1500-talet.

Före år 1600 finns i fråga om skattelängder, dels *jordböcker* (jb), dels räkenskaper (länsräkenskaper i AD och landskapshandlingar i SVAR – båda=LR här) från och med 1545 och framåt. Jb ger bara i bästa fall namnet på den främste gårdsägaren i jb-enheten. Men det finns marginalanteckningar om tjänster som länsman, rättare och andra. Man skulle stå sig slätt om man bara hade dessa jb-namn att använda vid sammanställning av personer och familjer. Detta ser man tyvärr ofta när någon forskare bara använt sig av några glesta jb-namn och utifrån dem konstruerat tänkta samband. Sådant leder ofta fel.

Som väl är finns många nyttiga uppgifter i *länsräkenskaperna*. Där hittar man listor över årslöner för flera typer av tjänstemän (ofta redovisade som *avkortningar* i jb, vilka ledde till minskad inkomst för staten). Om man har tur finns uppgifter om en eftersökt person i ett av många bevarade och här inbundna *kvitton* för till exempel hantverkare och skeppare. I serien landskapshandlingar finns även för åtskilliga år fr. o. m. ett par årtionden före år 1600 listor över *kyrkans tionde* som kronan fick en del av.

Välbevarade är också *domböckerna*. Det finns sådana för Askims härad 1593–97, 1604, och från och med 1619. Även övriga Västergötland och Göteborgs stad har bevarade domböcker från början av

---

³ Se även förteckningen i slutet av artikeln.

⁴ Bundna ihop med boskapslängderna.

⁵ Något enklare men bra mtl finns även för några år före och efter 1606.

1600-talet och framåt. Läsaren förutsätts känna till vad man kan hämta därifrån. Jag vill bara påpeka att det här och där finns uppgifter om gamla köpebrev, en hel del redan från 1500-talet (den äldsta jag hittat är från slutet av 1400-talet). Där nämns de inblandade personerna och, i fråga om myndighetspersonerna i artikeln, vilken tjänst de hade när de gav "skaft och sköte" vid gårdsköp (fastbrev, lagfart). Sådana hänvisningar görs i senare domböcker och ger med sina exakta avskrifter kännedom om mål som i övrigt inte är bevarade (exempelvis perioden 1605–18).

På grund av de många krigen under 1500- och 1600-talen har åtskilligt material skadats och kommit bort, inte bara privata köpebrev som måst renoveras (om de ens återfunnits) utan även skattelängder och domböcker. Vad gäller kriget mellan Sverige och Danmark 1611–19 finns dock som väl är flera skattelängder bevarade i *Älvsborgs länsräkenskaper*, både jb, mtl (extraskattemantal - xmtl) och räkenskaper⁶. Tyvärr för oss forskare slapp invånarna i det här undersökta området att betala Älvsborgs lösen (ÄL) 1613, i och med att de västra häraderna hölls som pant. Men ÄL för 1571 slapp de inte undan och hittas via SVAR.

Med hjälp av allt *digitaliserat material* som vi har nu kan man gå mycket fortare fram än forna tiders genealoger och därigenom inom rimliga tidsramar på ett helt annat sätt nå fram till det som är möjligt utifrån bevarade källor. Av dessa vill jag här nämna, förutom de välkända SVAR och Arkiv Digital, *Arkivalier Online* hos danska riksarkivet i Köpenhamn. Här finns räkenskaperna för Älvsborgs län 1611–19⁷. Här finns också Öresundtullens räkenskaper, där man kan finna uppgifter om skeppare, även från det här området⁸.

Lokal administration

Här ges en enkel sammanfattning av det jag kunnat utläsa i de källor jag använt, i vissa fall kompletterad med litteraturen enligt förteckningen i slutet av artikeln. Det finns utförliga och korrekta detaljerade beskrivningar hos C. O. Arcadius och till exempel en uppsats på nätet om fogdar av Pehr Hedenqvist (PH). Man kan med nutida språkbruk förenklat dela in de lokala myndighetspersonerna i jurister, skattmasar och poliser.

A

Juristerna under den tid vi avhandlar var lagrättsmän (=nämndemän), lagläsare och häradshövdingar, vilka tjänstgjorde vid tingsrätten. Över denna kom sedan i tur och ordning lagmansrätten, Göta hovrätt, Högsta domstolen och konungen. *Häradshövdingarna* var adelsmän som hade inkomsterna från ett område som en del av sin frihet. *Lagläsarna* var vanligt folk med viss bildning och träning i juridik. De kallades också sakförare. Lagläsarna tjänstgjorde som ersättare för häradshövdingarna, vilka sällan befattade sig med det praktiska arbetet. Egentligen skulle man kunna kalla lagläsarna för häradshövdingar. År 1641 heter det i en dombok: "Jag Anders Torkilsson häradshövdinge domhavande". Häradshövdingen uppbar en skatt av varje gård, häradshövdingaräntan, och han fick en andel av böterna ("*sakören*") som utgjorde en stor del av inkomsten. Lagläsaren erhöll en del av denna inkomst och häradshövdingen behöll mellanskillnaden.

---

⁶ Mycket intressant är en längd över trohetseden till den danske kungen 1611 och en utförlig jb för det året, dock enbart för öborna i Styrös socken.

⁷ Och det mycket större materialet från Bohuslän och Halland under dansk tid.

⁸ Dock är Öresundtullen i en holländsk databas bättre på det sättet att den är sökbar.

B

Skatterna indrogs och tillsågs av **kronofogdarna** som också kallades befallningsmän⁹. Ordet befallning hade att göra med området som fogdarna ansvarade för: "de hade sin befallning". Befallningen som Askims härad ingick i hade tidvis olika sammansättningar. T.ex. ingick 1642 Askim, Svenska Hisingen, Ale och Vättle härader. Ofta tillhörde Askim och Sävedalen samma befallning. Under 1620- och 1630-talen förekom titeln *arrendator* som gällde en person som var befallningsman. Det var så att kungen som behövde snabba pengar till 30-åriga kriget sålde av kronogårdar och arrenderade ut befallningar. Då fick han snabbt in en bestämd summa för varje sådan, motsvarande den beräknade skatten, och arrendatorn fick göra vad han kunde för att driva in till sig själv. Fogdarna hade periodvis *underfogdar* (även kallade fogdekarlar, fogdetjänare och hovmän. År 1578 fanns både 2 underfogdar och 8 fogdetjänare i de fem häraderna Ale, Flundre, Vättle, Sävedal och Askim, alltså inte lika många i varje härad). Av fogdar fanns också slottsfogdar (i detta område på Älvsborg) och ridefogdar (på landet). De lydde direkt under kungen. Intressant är PH:s uppgift om att fogdarna ofta tjänstgjorde en mycket kort tid, till och med ibland bara vid ett enda tillfälle. Jag har sett att även länsmän kunde tjänstgöra korta perioder. Så till exempel var länsmannen Anders Gudmundssons i Landvetter¹⁰ bror Per länsman blott ett halvår.

C

Som **poliser** kan man säga att *länsmännen* och deras medhjälpare *rättarna* fungerade. I ett stort härad indelat i fjärdingar fanns en länsman i vardera. Men också fogdarna hade polisiära uppgifter. Länsmännen hade bland annat att beivra brott och föra till tings och att vara åklagare i tingsrätten (försvarare hade man inte; var och en företrädde sig själv och fick hjälp av vittnen och ibland en 6- eller 12-mannaed av folk som gick i god för den åtalade). Rättare hade liknande uppgifter men på en lägre nivå. Ett exempel från tingsrätten i Styrso socken 1689 kan anföras: befallningsmannen Torkel Pihl och länsmannen ansåg det "*höghnödigt En CronoRättare här i Siärgården Ländsman till assistance utj Kongl. May:ts tjänst behöfwes*". Anders Olofsson på Brännö ansågs "*tänligast och skickeligh*" och tillsattes. I de större, egentliga, häraderna hade man fler rättare. År 1622 17/9 tillsattes tre rättare i vardera Askims och Frölunda socknar, samtidigt som den förre länsmannen avgick av åldersskäl.

D (övriga)

Skrivare: detta var en titel som förekom under 1500- och tidiga 1600-talen. Enligt PH var en skrivare underställd fogden. Personer med tillnamnet "skrivare" kunde vara fogdetjänare, skrivare eller fogde (PH). Det kan uppfattas som en förkortning av *häradsskrivare*, men användes som jag sett ibland som alternativ till lagläsare (Måns skrivare i Kullbäckstorp, Råda sn). En skrivare kunde alltså vara läsare! Periodvis fanns det underskrivare (!). Det fanns även en skrivaredräng i Askims + Sävedals härader 1603. Häradsskrivaren upprättade skattelängder och skrev domböcker och kvitton. År 1653 hade man i ett härad svårt att få en häradshövding tillsatt: vid sommaringet där deltog häradsskrivaren i befallningsmannens ställe (som alltså också uteblev), och ingen häradshövding anges. Skrivaredrängen kanske gjorde upp formulären (linjerna i mtl och annat enklare). Godkännande av det skrivna i domböckerna gavs av häradshövdingen eller dennes ställföreträdare. Lagläsaren Anders Torkelsson skrev under domböckerna med sitt namn och sigill¹¹, samt häradssigillet. Skrivare och

⁹ Det fanns också fogdar på adelsmännens gods. De kallades också befallningsmän.

¹⁰ Utredd här i ett särskilt avsnitt.

¹¹ Inte alltid med sigillet. Hans mest välbevarade sigill kan ses nedan i avsnittet om honom.

fogdetjänare fick förutom årslön och kläder traktamente för tjänsteresor ("tärepenngar"), t.ex. för resor till huvudstaden.

Landsgevaldiger var också en sorts polis jämte länsman och befallningsman. Han kunde även kallas häradsprofoss. Det fanns olika typer av gevaldiger; civila och militära. En typ av gevaldiger eller profoss ombesörjde fångtransporter.

Tjänstgörande vid ting

Vid tingen gällde ingen strikt ordning i fråga om de här tidigare nämnda tjänstemännen. Det förekom stora variationer i fråga om tjänstemän och orten för tinget. Här följer en lista över ett antal tidiga år och vilka som var närvarande (förutom nämndemännen och "de gemena häradsborna" som alltid var med – nämndemännen var ursprungligen 12, senare 6).

1604 16/1: *Askims härad, i Fässberg*: häradshövding Anders Olsson till Uddetorp (Borgstena sn i Älvsborgs län, se nedan]], kronofogde Orm Andersson

1604 18/5: *Askims härad, i Toltp*: häradshövding Anders Olsson, ståthållaren på Älvsborg, välborne Torsten Christoffersson till Ulfstorp, kronofogde Sigge Svensson

1619 25/5: *Askims härad, i Mölndal*: K. Majt:s befallningsman på Älvsborg välaktad Nils Börgesson, lagläsare Anders Torkelsson

1619 20/10: *Askims härad, vid Älvsborg*: landshövding och krigsöverste i Västergötland och ståthållare på Älvsborg välborne Nils Stjernsköld till Biby och Hellekis, befallningsman Nils Börgesson, lagläsare Anders Torkelsson

1640 18/3: *Askims och Svenska Hisings härader, i Åby*: "Jag, Anders Torkelsson i Pixbo", landshövding välborne Johan Hindriksson Reuter till Levene och Bestorp, kronobefallningsman, välaktad Jöns Hansson, länsman Carl Andersson

Anders Olsson (Oxehufvud) till Uddetorp

Wikipedia: Född omkring 1537. Ryttmästare för en fana västgötar 1560. Överste befallningsman på Älvsborg 1571, i slottsloven på Gullberg 1569, på Älvsborg och Gullberg 1572. Gift 1573. Död barnlös enligt bevarad gravsten från 1618.

Min forskning: Anders Olsson benämns åtminstone 1580–81 ryttmästare i LR och nämns där som brevskrivare angående häradshövdingerräntan. År 1579 (enligt dmbk 1620 10/6) kallas *Måns skrivare* häradshövding (ej adlig och bör ha varit lagläsare). År 1574 står Jöran Eriksson och Anders Olsson som ståthållare på Älvsborg och Gullberg (AD b. 177). Båda skrev under en handling på Älvsborg 1575 2/1. Anders Olsson undertecknade brev 1575 2/12 om Kärra gård i Fässberg (domb. 1626, b. 3630) och bör väl då ha varit häradshövding i Askims härad. Skrev år 1608 3/6 under en sedel som hh i Askims och Sävedals härader (1607, AD bild 23).